

ՌՅԺԷ. 1867 — ՔՍԱՆԵՐՈՐԴ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ. — ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

ԱՆԿԻՐԻՈՑ ՀԱՅԵՐԸ

Գեորգ Քերոյ (George Perrot) գաղ-
ղիացին 1861ին մարտ ամսոյն վերջերը
Փոքր Ասիա ուղևորութեան ելաւ, հե-
տըն առած իրեն համազգի ճարտա-
րապետ և բժիշկ մը, որոնց վրայ աւել-
ցուց կոստանդնուպոլիս թարգման մը
և գալիս մըն ալ. նոյն տարւոյն օգոս-
տոս ամսոյն մէջ Անատոլիոյ այլ և այլ
գաւառներէն անցնելէն ետքն հասաւ
Անկիւրիա՝ Օդոստեայ տաճարին արձա-
նագիրն օրինակելու համար : Ահա տե-
ղացի Հայոց վրայ իրեն ըրած դատա-
տանն է որ ազատ պիտի թարգմանենք
Հանդէս երկուց Աշխարհաց օրագրին
1863 տարւոյն մարտի 1 և 15 թուա-
կաններէն քաղելով :

Այսչ հասնելնուս երկրորդ օրը՝ կա-
րօլոս թարգմաննիս ալ ջերմէ բռնուե-
ցաւ : Վախնալով որ եթէ աւելի ուշա-

նամ ես ալ յանկարծ կը բռնուիմ, որո-
շեցի որ ուղղափառ Հայոց եպիսկոպո-
սին Գեր. Շիշմանեանի ձեռնտուութիւն
խնդրեմ, որուն յանձներ էր զմեզ Պօլ-
սէն իր մեծաւորը, Գեր. Հասուն : Ան-
կիւրիայէն տասը ժամ հեռու ենք .
նոյն իրիկունէ ճամբայ ինկայ Մէհէմ-
մէտին՝ հետ երբ որ միշտ զինքն հաւա-
տացեալները կը կոչէր յաղօթս : Ա-
ռաջնորդը տարաւ զմեզ լեռնային ճամ-
բէ մը խոր խոխոմներու մէջէն, որոնք
մթութեան պատճառաւ աւելի մեծ և
աւելի խորունկ կ'երևային . թփերու
մթկեկ կոյտեր սև սև կը ներկէին այս
հողուտ և ճերմակ գառ՝ ի վայրները, ո-
րոնց վրայ կրնայինք գլորիլ ձիերնուս
մէկ սխալ քայլէն : Հովիտներէն կը
բարձրանային ճպուանց երգերը, միակ

1 Գալազին անունն է :

և անօսր ձայն՝ որով դեռ կը հնչեն այն անկենդան անապատները : Թափանցիկ գիշերուան մէջէն կը տեսնայինք դաշտեր և գետակներ՝ որ զանոնք կ'ոռոգէին, լեռներէ անդին դեռ ուրիշ լեռներ, ընդարձակ հորիզոն մը՝ ուր ասդիս անդին կը փայլի հովուական խարոյկը : Արդէն լուսինը կը ճերմկեցնէ զերկինս բարձր ժայռի մը ետեւէն՝ որ կը ծածկէ իր լայնեղջիւր մահիկը : Շողշողուն երկինքն իբր թէ այն ամէն աստղերը բաւական չըլլային, ասուպները հետզհետէ կը բռնկին և կը վազեն . ոչ երբէք այնչափ քիչ ատենուան մէջ այն աստիճանի բազմութեամբ տեսեր էի :

Ժամը տասնըմէկին ատենները որ ուզածէս աւելի կանուխ էր, այծու ճամբաներէ հասանք 'ի Սղանոս որ Հայոց գիւղ մ'է երեք կամ չորս հարիւր ծուխով, և միայն չորս և հինգ մահմետական ընտանիք ունի . կ'իմանամ թէ ինչու համար Տաճիկները այս տեղս քրիստոնէից ձգած են . այն լեռներէն աւելի չոր, այն տներուն վրայ նայող ժայռերէն աւելի վայրենի բան չկրնար ըլլալ, որոնք հոս և հոն կը ցցուին մեծամեծ ժանիքներով և կամ վիթխարի զանգուածնին դուրս երկնցուցած՝ կարծես թէ հիմա գիւղին վրայ պիտի փրթին : Բոլոր ճրագները մարած են . բարեբախտաբար այս եղանակիս մէջ տանեաց վրայ կը պառկին . մեր ձայնն ու ձիերուն քալուածքը լսելով քանի մը քնացողներ տանիքին եզերքէն վար կը նային . տուն մը կը հարցունենք որ մեզի հիւրընկալութիւն պիտի ընէր Այաշի միշտիկին յանձնարարութեամբ, և թէպէտ տանտէրը գործողութեան համար Անկիւրիա գացած ըլլալով տունը չէր, իր տղան և կինը դուռը բացին ու զմեզ ընդունեցան : Դիմացնիս մածուն (iaourt ou lait caillé) և մեղր հանեցին և տանիքի մը վրայ մեզի համար անկողիններ ձգեցին . աստղերն 'ի վեր նայելով ճամբուն մը տածմունքներս կը շարունակէի և բաւական ատենէ ետքը խփեցի աչուրներս :

Արևը չծագած սիւնաւորային ձայ-

նէն արթնցանք որ հաւատացեալներ, որ կիւրակէի պաշտաման կը հրաւիրէր . սիւնաւորային զանգակին խեղճ նմանութիւնն է, տախտակի կտոր մը, վրան թիթեղ մ'անցուցած որուն վրայ տեսակ մը կռանով կը զարնեն : Տաճիկները ինչուան այս վերջին ժամանակներս քրիստոնէից զանգակի հրաման չէին տար . սակայն ապրելու և կրօնքնին պաշտելու ազատութիւնը իրենց տալէն ետքը, պէտք էր որ ինչ և իցէ նշան տալու գործիք մ'ունենան, որպէս զի քահանան կարենայ ծանուցանել ժողովրդեան պատարագի և ուրիշ պաշտամանց ժամերը : Ասանկով Յոյները ստեղծեցին սիւնաւորային, և Տաճիկներն աչք գոցեցին . . . : Հիմա Տաճկաստանի մէջ ամէն հայ և յոյն եկեղեցիները որ քիչ մը հարուստ և զօրաւոր կը տեսնան իրենք զիրենք, կը ջանան սիւնաւորային տեղ զանգակը դնել : Մեծ և ծովեզերեայ քաղաքները ուր հիւպատներ կան և շատ Եւրոպացիք կը գտնուին, այս փոփոխութիւնս գրեթէ ամէն տեղ եղած է . բայց ներսերը բանը կը դժուարանայ . . . : Երկու ամիս առաջ Սիվրի-Հիսարէն անցնելու ատենս, քաղաքին Հայերը վախով մը կը պատրաստուէին փորձ մ'ընելու . ֆէրմանը ձեռքերնին էր, զանգակը արդէն գնուած էր Պոլիս և քիչ ատենէն պիտի հասնէր . նաւակատիքն ընելու համար յաջող ժամանակի կը սպասէին :

Սիւնաւորային ձայնը ամբողջ գիւղը կ'արթնցընէ . քիչ ատենուան մէջ բոլոր բնակիչները ոտքի վրայ կ'ըլլան . ափերնին քիչ մը ջուր կ'առնուն և քրթերնուն ծայրն ու արտեանունքնին կը թրջեն . տանիքին մէկ կողմը կը գիւղեն անկողինները, և ահաւասիկ մէկ վայրկենուան մէջ զարդարանք և յարգարանք կը լմննայ : Հովտին միւս կողմը եկեղեցին հանող ապաւեր և խորտաբոյս ճամբէն արդէն կնիկները կ'ելլան երկայն ճերմակ քողերով պլլուած : Այս տեսարանը դիտելու համար շատ չկեցանք . թեթիւ նախաճաշիկէ մը ետքը

ձիերնիս թամբեցին և արևուն ծագելու միջոցը ճամբայ ելանք :

Սղանոսէն Անկիւրիա տանող ճամբան գետ 'ի վեր կ'երթայ, թէ որ գետը սուելու արժանի է չոր հեղեղատ մը՝ ուր տեղ տեղ կը տեսնուին լճացեալ ջրակոյտեր : Սղանոսէն մինչև Անկիւրիա չորս ժամ կը տեւէ, և բոլոր այս միջոցս ճամբուն վրայ երկու աղբիւր կայ, բայց և ոչ իսկ մէկ ծառ մը, և ոչ իսկ մէկ յարկիկ մը որուն տակ մարդ ապաւինի : Հանդերձ այսու երկիրը անապատ չըսուիր . բոլոր դաշտը բանած է, և հիմա ցորենը ծեծելու և շտեմարանները կրելու վրայ են . գիւղաքաղաքները ամէնն ալ ճամբէն քիչ հեռու են : Նոյն իսկ մեր ձիերը կ'ախորժին առաւօտեան զովութենէն, զորոնք աղէկ մը քշելով չորս ժամ չեղած կը հասնինք Անկիւրիա :

Անկիւրիա ինչուան հիմա փոքր Ասիոյ մէջ տեսած ամէն քաղաքներէս մեծ է . հեռուէն աննման և նկարավայել տեսք մ'ունի իրեն վրայ նայող հին միջնաբերդին խոտորկաւոր պատերովը . տըպաւորութիւնը նոյն կը մնայ մօտէն ալ : Երաշտացեալ մարգագետնոյ մը մէջ քաղաքին առջևը քանի մը կոտաւի կըտորներու տակ մակաղած են շատ մը թաթար ընտանիքներ . փողոցները մշտնելէն առաջ հին փլատակներով լցուած գերեզմանոցներէ կ'անցնինք, և շատ հին շէնքերու տխեղծ աւերակներ կը տեսնանք : Անկէ ետքը կու գան նեղ և ծամածուռ փողոցներ, ուր անցքը կ'արգիլուի երկայնաշար ուղտերամակներէ . բազմամարդ շուկայ մը ուր տախտակամած առաստաղին ծակտիներէն ոսկեղէն անձրեւոյ պէս կ'իյնան շողշողուն ճառագայթներ : Գորշագոյն աղիւսեայ տները խեղճ տնակներու կերպարանք ունին, բայց կիսաբաց դռնէն կը տեսնուին որթերով հովանաւորեալ սալաշատակ գաւթիներ և բազմոցներով ու գեղեցիկ կապերտներով զարդարուած սենեակներ : Ուղղափառաց եկեղեցին գացի . կիւրակէ է, և ժողովուրդը պատարագ տեսնալէն կը դառնայ : Կանայք իրենց ճելմակ մեծ քօղերուն տակ

հաւատաւոր կուսանաց կը նմանին, բայց աղէկ որ չեն ծածկեր քաղցր և սիրուն կերպարանքնին : Եպիսկոպոսը գիւղն է, քաղաքէն վեց հազարամետր զրեթէ հեռու . ձի հեծայ և իրեն գացի : Գեր . Շիշմանեան ամենայն մարդասիրութեամբ և հայրական խնամքով ընդունեցաւ զիս . իրեն չորս կողմի նորաթեք քահանաները, կղերանոցին աշակերտները, ամէնքն ալ խնտումի մէջ են իմանալով որ վերջապէս հասեր են այն անծանօթ բարեկամները, այն գաղղիացի ճանապարհորդները՝ որոնց երկայն ատենէ 'ի վեր կը սպասէին : Մեզի համար արդէն պատրաստեր էին այն տունը ուր ուղղափառաց ժառանգաւորները կը բնակին ձմեռը քաղաքին մէջ :

Երկրորդ օրը եպիսկոպոսին հետ Անկիւրիա դարձայ, և ցորեկուրնէ ետքը հասան բոլոր մեր հիւանդները Այաշի գաւազի մը հետ, որ ձեռքէն եկած խընամբը մատուցեր էր իրենց . . . :

Անկիւրիա երկայն ժամանակ կենալու համար Գաղղիացիներս չէինք կըրնար փափաքիլ ուղղափառ կղերանոցէն աւելի զուարճալի և հանգիստ տուն մը, զոր մեզի շնորհեր էր ազնիւ և պատուական եպիսկոպոսը, Գեր . Շիշմանեան : Կղերանոցին մէջ կային աթոռ, սեղան ու նաւ անկողին . կերակուր ուտելու համար՝ խախուտ տախտակի մը բոլորտիքը ալ կկուզ նստելու պիտի չստիպուէինք . երբ որ զրեւ կամ ուրուագծել ուզենայինք՝ ալ հարկ չկար փորերնուս վրայ պառկիլ մարմնոյն առաջին մասը երկու արմուկներուն վրայ կռթնցընելով, որ ինչպէս ուրիշ կողմանէ փորձեր էինք՝ ամենէն աւելի հանգիստ դիրքն էր զրեւու կամ մաքուր օրինակելու համար : Բաց 'ի անկից մեր ամէն սենեակներն ալ լայն և ցածկեկ բազմոցներ կային որոնց վրայ նստիլը շատ քաղցր է : Արեւը այս բազմոցները այլ և այլ կարասեաց տեղը կը բռնեն, որովհետեւ թէ աթոռ են, թէ թիկնաթոռ և թէ մահիճ . ինչ դիրք ալ մէկը ուզենայ կրնայ առնուլ և բար-

ձերու միջոցով հեշտութեամբ տարա-
ծուիլ խօսակցութեան, մտածութեան
և քնոյ համար:

Անկիւրիա խաղաղ և նստողական
կեանք մը կ'անցընենք, որուն վարժելու
համար սկզբան շատ դժուարութիւն
իմացայ, հինգ ամիս անդադար տեղէ
տեղ երթալու և ամէն օր նոր բաներ
տեսնալու սովորած ըլլալուս պատճա-
ռաւ. իսկ միտքս դիւրաւ ընտելացաւ՝
այս տեսակ կեանքիս: Պ. Գուլիէլմոսի¹
Օգոստեայ տաճարին մէջ ըրած պեղ-
մունքները, կիսաւեր տներու մէջէն 'ի
լոյս հանած մեծ արձանագիրս, զոր
կարդալու հետ էի՝ օրէ օր մեր աշխա-
տաւորաց բրիչներուն դուրս հանելովը,
այս ամէն բանս կարծածէս աւելի ըզ-
բաղեցուցեր էին զիս: Միանգամայն ա-
ղէկ առիթ ունէի դիտելու ներքին քա-
ղաքի մը մէջ յորում տաճիկ և քրիս-
տոնեայ իրենք իրենց թողուած են, եւ
րոպական ազգեցութենէն և հիւպա-
տից աշուրներէն հեռու, որչափ որ եւ
րոպացի մը կրնար հասկընալ մալիման
ժողովրդեան մը բարքը և գաղափար-
ները, այլ և այլ ազգաց սովորութիւն-
ները և հանճարը՝ որ հոստեղ քովէ քով
կ'ապրին, և մէջերնին եղած յարաբե-
րութիւնքը:

Ամէն առաւօտ ժամը եօթը չգարկած
Պ. Գուլիէլմոս և ես կ'երթանք Հռոմայ
և Օգոստոսի, կամ ինչպէս կ'ըսէ ար-
ձանագիրը՝ Օգոստոսի և Հռոմայ տա-
ճարին աւերակներուն, որ մեր տնէն
տասը րոպէ հեռու է Հաճի-Պէյրամի
մզկիթին որմածին մէջ: Այս աղուոր
շէնքիս գաւթին (pronaos) ներքին պա-
տերուն վրայ, ինչպէս արդէն ծանօթ
է, արձանագիր մը կայ, որ ԺՁ դարէն
'ի վեր ճանչցուած է յիշատակարան
Անկիւրիոյ անուամբ². ասիկայ Օգոս-
տոսի հրամանով գրուած է 76 տարե-
կան եղած ատենը, և է բովանդակութի-
նը գործոցը, համառօտ պատմութիւն

թագաւորութեանը, և յետոյ կոչուած
է իրեն քաղաքական կռակը: Պէտք
էր նորէն գաղափարել ամենայն հաւա-
տարմութեամբ լատին սկզբնապատճե-
նը, որուն շուտագիր և սխալոտ օրի-
նակները միայն ունէինք. ամենէն ետ-
քինը Դուռնըֆոուի ըրածն էր յամին
1700. պէտք էր նաև ըստ կարի հանել
ու ընդօրինակել նոյն արձանագրին յու-
նական թարգմանութիւնը, զոր նը-
շանած էին Բոգոք և Համիլթոն խցկին
(cella) արևելեան պատին արտաքին ե-
րեսին վրայ, և որուն մէկ քանի հատա-
կոտորները տուած էին. շատ մը Տաճ-
կաց տուներ որ տաճարին կպած էին
գրեթէ բոլորովին կը ծածկէին զայն . . .:

Այսպիսի աշխատութեամբ լցուած
օրերէ ետքը, իրիկունը հանգիստ կ'առ-
նում և կը ջանամ որ կրցածիս չափ
երկրին արդի վիճակին վրայ տեղե-
կութիւններ հաւաքեմ: Քաղաքին մէջ
միայն երկու եւրոպացիք կան, Գաղղիա-
ցի բժիշկ մը և իտալացի մը, Պ. Տիւ-
գլոյ և Պ. Մալֆազզի, որ Մանինի կըտ-
րիճ ընկերներէն մէկն է և վենետիկոյ
հասարակապետութեան գանձապետ
(ministre des finances) եղած է: Եւ-
րոպացի չեմ սեպեթ ծեր բժիշկ մը որ
'ի բնէ իտալացի է և հոստեղ ծնած ու
տեղւոյս տարագըր կը հագնի, Պ. Լէո-
նարտի, և ոչ ուրիշ բժիշկ մը և քանի
մը յոյն վաճառականներ: Մեր իրի-
կուններուն մէկ մասը Պ. Տիւգլոյին և
Պ. Մալֆազզիին տունը կ'անցընենք,
և իրենցմէ ու եպիսկոպոսէն և քահա-
նաներէն սկսանք տեղեկանալ Անկիւ-
րիոյ բնակչաց և այլ և այլ ազգերուն
ու կրօնքներուն որչափութեան վրայ:
Յայտնի է որ Տաճկաստան վիճակա-
գրութիւն չկայ, և թէ բոլոր Արևելք
աշխարհահամարը միշտ գրեթէով է:
Հոս հինգ ազգ կամ միլիոնէ կայ, հինգ
զանազան դասեր՝ որոնցմէ իւրաքան-
չիւրն ունի իրեն յատուկ ազգապետ-
ները, քաղաքական արձանագրութեան
տետրակներն ու անկախ կարգաւո-
րութիւնքը:

Այլ և այլ անձանց ըսածին նայե-

¹ Ճարտարապետին անունն է:

² Օգոստեան տաճարին և արձանագրին վրայ
տես նաև Հ. Ներսէս Սարգսեանի Տեղագիրը. Ե-
րև 50:

լով՝ այսպէս գտայ այս հինգ ցեղերուն թիւը. քաղաքին մէջ հիմա պիտի ըլլան գրեթէ 25,000 Տաճիկ, 11-12,000 ուղղափառ Հայք, 4,000 զատեալ Հայք, 3,000 Յոյն և 1000 Հրեայ. ըստ իս՝ այս թիւերը իրականէն վեր են քան թէ վար: Կ'ուզեմ՝ քիչ խօսքով քանի մը բան ըսել այս ամէն ազգերուն վրայ առանձին առանձին առած:

Սկսինք ուղղափառ Հայերէն, որ Տաճիկներէն ետքը տեղւոյս ամենէն աւելի բազմամարդ ժողովուրդն է: Այս Հայոցեկեղեցական դասուն մէջ տեսնուած է մինչև հիմա ջանք մը, շարժում մը որ քիչ ատենէն աշխարհականաց մէջ ալ պիտի ծաւալի: Փոքր Ասիա՝ իբրև դաստիարակութիւն՝ Անկիւրիոյ ուղղափառ կղերանոցին մէջ քահանայութեան նուիրելոց ընդունածէն աւելի բարձր և շահաւետ բան չգտանք. հոնտեղի ուսմունքներն իրաւցընէ զարմանալի բան երևցան ինծի Արևելեայց համար:

Այս ուսմունքներս, այս մտաւոր մըշակութիւնս, Անկիւրիոյ ուղղափառաց բարգաւաճ վիճակն և ապագային համար տուած յոյսերը մեծաւ մասամբ այն եպիսկոպոսին անձնանուէր գործունէութեանն արդիւնքն է՝ զոր իր հօտը դժբաղդաբար կորսնցուց 1862ի վերջերը, Գեր. Անտոն Շիշմանեանի, որուն համար հաստատուելու էր տասուերկու տարի առաջ Անկիւրիոյ եպիսկոպոսական աթոռը: Իրեն հիւրերն եղած ատեննիս վաթսուներեք տարեկան ծերունի մ'էր, երիտասարդի պէս աշխոյժ և կայտառ, շատ երիտասարդներէ աւելի. նայուածքը, խօսուածքը, շարժումը, քը, միտքը, ամենայն ինչ զեռ եզական ուժոյ մը մէջ էին: Անկիւրիա զրկուելէն ետքը մէկ վայրկեան մ'ալ հանգիստ չէր առած, և իր թեմին համար ճշմարիտ բարերար մը եղած էր:...

Շատ սիրով ասպնջականեցին ըզմեզ բովանդակ ժառանգաւորը, մեծաւոր, վարժապետ, աշակերտ. հիմակուան հոն եղած պատանի քահանաները որոնց վրայ է ուսուցչութեան հոգը՝ լի են պարզութեամբ և ազնուութեամբ. իրենց անկեղծ ու քաղցրաժըպիտ ընդունելութենէն յայտնի կ'ըլլար թէ ինչպէս ուրախ էին Գաղղիացիներ տեսնալնուն համար և թէ ինչպիսի համակրութիւն ունէինք այն հեռաւոր աշխարհին մէջ: Քանի մը օր իրենց հետ անցուցինք կղերանոցին զիւղական տանը մէջ սեղանակից և կենակից: Այն ժամանակ շատ խօսեցայ վարժապետաց և աշակերտաց հետ և տեղեկացայ այս երիտասարդաց ուսմունքներուն վրայ որ ախորժով և մտադրութեամբ կը սորվին: Կղերանոցը մէջերնին հայերէն կը խօսին, բայց դուրսը հայերէնն իրենց օգտակար չկրնար ըլլալ. ոչ ոք ուղղափառ և չուղղափառ Հայերէն՝ գիտէ կամ կը խօսի իր լեզուն Անկիւրիա. սակայն ուղղափառները իրենց նախանձորդներէն աւելի հոգով կը մշակեն պատենական լեզունին. սիրով կը սորվին և մաքուր կը գրեն գրաբառ հայերէնը, և ընտանեբար կը խօսին աշխարհաբարը: Արդէն Մխիթարեանք որ միայն պատճառ եղած են հայերէնի պահպանութեանը իբրև դիտութեանց և մատենագրութեան լեզու, վենետիկոյ և վեննայի Մխիթարեանք երկայն ատենէ ի վեր իրենց վրայ առած են այն գուհիկ և սնոտի ամբաստանութեան հերքումը որպէս թէ ուղղափառ ազգային ոգին զոհած ըլլան լատինականութեան: Աւելորդ է ըսելս որ Անկիւրիոյ դպրեւանաց մէջ շատ ետեւ են գրաբառ հայերէնի ուսմանը, հայկական եկեղեցւոյն սրբազան լեզուն, որ կաթողիկէ կրօնից հետ միացած ըլլալովն հանդերձ՝ պահած է իր ծէսերը և պատարագամատոյցը, հայ ազգի լեզուն՝ որ այսուհետեւ իր որդւոցը բարեպաշտ յիշատակին մէջ կ'ապրի, որոնք ցրուած են ընդ ծագս երկրի լեհաստանէն մինչև ի ճննաստան:

Ուսմանց կարգէն է նաև տաճկերէնը, զոր այս երիտասարդները պիտի գործածեն իրենց բովանդակ կենաց մէջ, քիչ մը արաբերէն և պարսկերէն, որ պիտի օգնեն իրենց տաճկերէնը աւելի աղէկ խօսելու և Տաճկաց երեք մա-

թեմայի անկեղծ ու քաղցրաժըպիտ ընդունելութենէն յայտնի կ'ըլլար թէ ինչպէս ուրախ էին Գաղղիացիներ տեսնալնուն համար և թէ ինչպիսի համակրութիւն ունէինք այն հեռաւոր աշխարհին մէջ: Քանի մը օր իրենց հետ անցուցինք կղերանոցին զիւղական տանը մէջ սեղանակից և կենակից: Այն ժամանակ շատ խօսեցայ վարժապետաց և աշակերտաց հետ և տեղեկացայ այս երիտասարդաց ուսմունքներուն վրայ որ ախորժով և մտադրութեամբ կը սորվին: Կղերանոցը մէջերնին հայերէն կը խօսին, բայց դուրսը հայերէնն իրենց օգտակար չկրնար ըլլալ. ոչ ոք ուղղափառ և չուղղափառ Հայերէն՝ գիտէ կամ կը խօսի իր լեզուն Անկիւրիա. սակայն ուղղափառները իրենց նախանձորդներէն աւելի հոգով կը մշակեն պատենական լեզունին. սիրով կը սորվին և մաքուր կը գրեն գրաբառ հայերէնը, և ընտանեբար կը խօսին աշխարհաբարը: Արդէն Մխիթարեանք որ միայն պատճառ եղած են հայերէնի պահպանութեանը իբրև դիտութեանց և մատենագրութեան լեզու, վենետիկոյ և վեննայի Մխիթարեանք երկայն ատենէ ի վեր իրենց վրայ առած են այն գուհիկ և սնոտի ամբաստանութեան հերքումը որպէս թէ ուղղափառ ազգային ոգին զոհած ըլլան լատինականութեան: Աւելորդ է ըսելս որ Անկիւրիոյ դպրեւանաց մէջ շատ ետեւ են գրաբառ հայերէնի ուսմանը, հայկական եկեղեցւոյն սրբազան լեզուն, որ կաթողիկէ կրօնից հետ միացած ըլլալովն հանդերձ՝ պահած է իր ծէսերը և պատարագամատոյցը, հայ ազգի լեզուն՝ որ այսուհետեւ իր որդւոցը բարեպաշտ յիշատակին մէջ կ'ապրի, որոնք ցրուած են ընդ ծագս երկրի լեհաստանէն մինչև ի ճննաստան:

սէն աւելի գիտուն երևնալու համար իրենց բուն հոգուն վրայ, վերջապէս իտալերէն և լատիններէն. այս ետքի երկու լեզուներով կը սորվին աստուածաբանութիւնը, բարոյականը, բնազանցութիւնը և եկեղեցական պատմութիւնը: Անշուշտ այս դաստիարակութեան վարդապետական մասը շատ ետքէ: Լատիններէն բնազանցութիւնը որ հռովմայ դպրոցներէն առնուած է ուրիշ բան չէ եթէ ոչ չնչին ձևերու կոյտ մը. նոյն բանն ըսելու է նաև այն աստուածաբանութեան համար՝ որուն մէջ չեն գտնուիր հիմակուան գիտութեան ծանր և դժուարին առարկութեանց պատասխանները. բարոյականը խճողած է դիպուածագիտութեան (casuistique) նրբութիւններովը. իսկ բանասիրական մասը չունի այն ոճը որով իրարու հետ կապուին այս ամէն ուսմունքներն և այլ և այլ լեզուաց մէջ շահաւէտ բաղդատութիւններ հաստատուին: Մատենագրական իմաստը անյայտ կը մնայ. վարժապետք թարգմանել կու տան վիրգիլիոսը, առանց կարենալու ըսել իրենց աշակերտներուն թէ յորում կը գերազանցէ վիրգիլ քան զՈվիդիոս: Եւ սակայն այս պակասութիւնները մէկդի առնելով շատ օգուտներ ունի այսպիսի կրթութիւն մը... Հայերէնին վրայ ունեցած խնամքովը ազգին մէջ վառ և բորբոք կը պահէ իր սկզբանց յիշատակը և միութեն զգացումը. իտալերէնով և գաղղիերէնով դէպ 'ի յԱրևմուտս կը դարձնէ այս եղբարց աշուրները զորոնք կը բաժնեն մեզմէ ընդարձակ սահմաններ, և մտաւորական բարձր զարգացման մը սկզբունքը կ'աւանդէ:

Արևելից դպրոցներուն ընկերութիւն (l'Oeuvre des écoles d'Orient) ձեռն տալովը այս դաստիարակութիւնս որ արդէն նշանաւոր է՝ թէ որ բաղդատներ իրեն չորս կողմն եղածներուն հետ, հետզհետէ ալ աւելի պիտի ընդարձակուի և կատարելագործուի: Ըստ փափաքանաց Գեր. Շիշմանեանի Անկիւրիոյ կղերանոցին երկու յառաջագէմ

աշակերտները Գաղղիա կանչուած են և ընկերութեան ծախքովը սուրբ Սուլպիկիոսի կղերանոցը դրուած: Երբոր հայրենիք դառնան՝ պիտի բերեն գաղղիերէնի ծանօթութիւնը և անոր կիրառութիւնը պիտի ծաւալեն, որ Արևելք ամէն տեղ իտալերէնին տեղը բռնելու հետ է իբրև եւրոպական լեզու, իբրև տեղացւոց և եւրոպացւոց մէջ հաղորդակցութեան միջոց. յուսամ թէ դեռ քիչ մը ուրիշ բան ալ պիտի բերեն և ծաւալեն, այսինքն Արևմտից քաղաքականութեան տեսարանին իրենց մոքին մէջ ըրած տպաւորութիւնը, յառաջագիմութեւն ջանքն ու եռանդը, վերջապէս մտաւորական դրդում մը, գաղափարաց ընդարձակութիւն մը որ ընդհանրապէս պէտք չէ կղերանոցի մը մէջ փնտռել, բայց կը գտնուի ինչուան մէկ աստիճան մը, երբոր այս կղերանոցս գաղղիական կղերանոց մ'է, Բարիզու մէջ, ուր կը հնչեն առաւել կամ նուազ աղօթ՝ հեռաւորութեան պատճառաւ՝ ամէն խառնաշփոթ աղաղակները, ամէն զօրաւոր ձայները որ կը բարձրանան մեծ քաղաքէն: . . .

Երկու երեք ուղղափառ Հայեր կան որ բաւական մեծ և երբեմն խիստ վըտանգաւոր հաշիւներ կ'ընեն տուրքերուն և ցորենին վրայ. ամէնն ալ, բաց 'ի աղքատներէն որ ծառայութեան կը մտնան, չուկան խանութներ ունին և մասնաւորապէս կը ծախեն մանրիփաղդոշուս ըսածնին, այսինքն Եւրոպա շինուած լաթեր: Անկիւրիա այն տաճիկ վաճառանոցներէն մէկն է ուր ամենէն աւելի կը տեսնուին անգլիացի բամբակեղէնները և կտուաները. հոստեղէն կ'առնուն իրենց պաշարները աւաններուն և մերձակայ պզտի քաղաքաց խանութպանները, երկրագործ Տաճիկները որ չըլակայից բերրի դաշտերը կը բանին, պաճարատես ֆիւրտերը որ իրենց բազմաթիւ հօտերը և հօրանները կ'արածեն Հայմանէի խոտաւէտ դաշտորայից մէջ, Անկիւրիայէն մինչև Ղոնեսա (Իկոնիոն): Այս գեղացիները որ տասնըհինգ կամ քսան փարսախ հե-

ուս տեղերէ կու գան տարին երկու երեք անգամ և ստէպ իրենց կնիկներով՝ քաղաքէն բաներ գնելու համար, Անկիւրիոյ վաճառականի մը հետ հաշիւ կապած են: Վաճառականը՝ որ միշտ գրեթէ ուղղափառ հայ մ'է, իրեն գիւղական յաճախորդներուն բոլոր տարին վաճառքները կու տայ պարտքով. հընձոց ժամանակը գալուն պէս կ'երթայ Հայմանիէ հետն առած զինեալ ծառայ մը կամ լաւ ևս զսպիտակ մը զոր բաշան տուած է իրեն: Խնդիրը ստակը վճարել տալու վրայ է. իրեն ուզածը արծաթ չէ, հապա ցորեն. հատուցմունքը ասանկով աւելի զիւրին է գիւղականաց համար որ այն ատեն կալերնին լեցուն ցորեն կ'ունենան, և սակայն շատ հեղ կտոր կտոր կ'ըլլայ մէկը առնելիքը ձեռք ձգելու համար: Հազարումէկ պատճառանքներ կը գտնան, մարդուն հողին բերանը կը բերեն. ան ատեն պարտատէրը գեղը կը կենայ և իրենց ծախքովը կ'ապրի ինչուան որ վերջապէս վճարեն: Երբեմն այս հնաբն ալ բանի չգար, և հարկ կ'ըլլայ յաջորդ տարւոյն սպասել, և այսպէս շատ պարտքեր կը կորսուին. պէտք է որ Անկիւրիոյ վաճառականները աղէկ շահ ունենան այս տեսակ վաճառականութեամբ որպէս զի շարունակեն առանց ձանձրանալու և յօգնելու:

Այս ամէն հայ պզտիկ քաղաքացիները անանկ մտաբացութիւն և անանկ բարք ու եղանակ մ'ունին որ մերիններուն շատ կը մօտենան, որչափ որ մէկը չկըրնար կարծել՝ զիտնալով իրենց սակաւակիր ըլլալը, սովորական դադմունքները և առանձնութիւնը յորում կ'ապրին ծովեզերքէն հեռու քաղաքի մը, բոլորովին մալիման երկրի մէջ: Առանց համբելու Զմիւռնիան որ կէս եւրոպական քաղաք է, կեառուր Իզմիրի, ինչպէս կ'ըսեն Տաճիկները, Անատոլիոս ուրիշ քաղաք մը չկայ ուր մալիմաններուն իշխանութեան դրոշմը պակաս երևնայ քրիստոնէից բարուց և որպիսութեանը մէջ, յորում առտնին կեանքը և ընկերական յարաբերութիւնքը մեր

Արեմուտը տեսածներուն աւելի նման ըլլան: Նոյն իսկ քրիստոնեայ կանայք Անատոլիոսի մէջ ուրիշ տեղ մը չունին այն վիճակը՝ ինչ որ հիմա ունին Անկիւրիա ուղղափառ ընտանեաց մէջ: Առաջուց գիտնալով հանդերձ՝ զարմանքնիս կու գար տեսնալով ուղղափառաց տներուն մէջ, ուր կը տանէր զմեզ աշխատութիւն ազատ ժամանակնիս անցընելու փափաքը, որ կանայք և աղջկունք առանց ամենեկին նկատելու կը նստին բազմոցին վրայ մեղի դէմ առ դէմ ու խօսակցութեւն մէջ կը մտնան, և շատ անգամ ալ երբ որ երիկ մարդը հոն չէ կ'ընդունին մեր այցելութիւնը և խիստ շնորհքով կ'ասպնջականեն զմեզ: Քիչ մը ատեն քաղաքին մէջ նորութիւն ըլլալու համար ամենքը կ'ուզեն որ զմեզ տեսնան ու տուներնին տանին. անով անդադար հրաւէրք կ'առնուի, քանի մը սկահակ սուրճ խմելու ուղղափառաց ամենէն աւելի հարուստներուն տունը: Այս ժողովներուն քիչ մը փոփոխութիւն կը պակսի, որովհետեւ միշտ նոյն կորկոտն է, օշարակ, քաղցրաւենի, ըմպելիք, սուրճ և ծխաբարչ որոնք մարեմուն պէս դարձեալ կ'արծարծին տան տըղոցմէն: Սակայն բժիշկը և ես ախորժով յանձն կ'առնուինք այս հրաւէրքները. առջի բերան բովանդակ թաղի մը բնակիչները դիզուած կը տեսնենք, վասն զի հազիւ թէ բազմոցներուն վրայ կ'ունակի կ'երթանք, մէյմ'ալ կը թափին տանտիրոջ բոլոր ազգականները և ազգականութիւնները, որպէս զի զմեզ տեսնան և աղճատած տաճկերէնիս լսեն, յետոյ զրացիները, և հետզհետէ այցելուաց թիւը կը շատնայ և սենեակը կը լեցուի: Տասնուհինգ օրէ ետքը գրեթէ բոլոր քաղաքացիները տեսած ու լսած եղան զմեզ հոս կամ հոն տեղ, և դադրեցանք զարմանալի անասուններու պէս տեսարան ըլլալէն: Եւ սակայն այս միակերպ և միօրինակ իրիկունները պատուական էին ինծի, որովհետեւ ասանկով լեզուն լաւ ևս կը սորվէի և կրնայի շատ հետաքրքրական տեսութիւններ ընել եր-

կրին, աւանդութեանցը, բերողը և սովորութեանցը վրայ: Երբեմն զմեզ զուարճացնելու համար երաժշտութիւն կ'ընեն, և ան ատեն ապահով եմ որ կէս գլխու ցաւով անկողին պիտի իյնամ. գործիքներն էին գլարիկնէյ մը, փող մը և այլևայլ տեսակ կիթառներ. հապա երգիչները հարցընեսնէ՝ զլուսնին ետե կը կործանեն և երեսներն կապուանալու չափ կը պողան անանկ բարձր ու սուր ձայնով մը որ ժամ մը ետքը դեռ ականջներդ կը խօսին: Երբեմն նաև մանր աղջիկները 'ի պատիւ մեզի տեղոյն կաքաւները կը պարեն. կնիկներն ալ ուղեցիներ համոզել որ պարեն, բայց ճար չեղաւ, վասն զի անվայել կը սեպէին. խօսին ալ երգեն կամ պարեն, այս բազմութեան խնտումը և ուրախ ծիծաղները կը զուարճացնեն զմեզ. որչափ քիչ կը հանդիպի Արեւել խընտալու ձայն լսել:

Ուրիշ մասնաւորութիւն մը որ զարմացուց զմեզ կանանց դէմքերուն տարբերութիւնն էր կոստանդնուպոլիս և Անատոլի ուրիշ քաղաքներուն մէջ տեսած Հայ կնիկներու երեսներէն. հոս հազիւ ուրեք կը տեսնուին այն թուխ մորթը, այն կլորակ երեսը, այն փաշ փըլուն և քիչ մը խիստ աչուրները, այն զգայական և թանձր գեղեցկութիւնը՝ զոր վարժած էինք իբրև հայկական գեղեցկութեան ստոյգ նկարագիրը սեպելու. ընդհակառակն հոստեղ շատ կը պատահին խարտեաշ մազեր, կապոյտ աչուրներ, քիչ երկրնկեկ երեսներ, և անանկ զծագրութիւնը որ աւելի արեւմտեան քան թէ ասիական կնիք մ'ունին: Շատ անգամ Անկիւրիոյ փողոցներէն անցնելու ատենս երբոր կը տեսնայի կին մը որ դուրս ելլալու մեծ ճերմակ քօղը մէկդի ձգած սեմին վրայ կը կենար, գեղանի երեսը հին ծանօթներ կը յիշեցնէր ինծի և ինքիւրենս կը հարցնէի թէ որ Գաղղիացի կնկան կը նմանի սա հայկուհին:

Այն բարեբարոյ և մարդընտել բնաւորութիւնը, այն հաղորդական զուարթութիւնը որ յատուկ է Անկիւրացոց,

այն սեփական դրոշմը զոր իգական գեղեցկութիւնն ունի, այս ամէն բանս քիչ մը տարակուսի մէջ կը ձգեն զիս բոլոր այս ուղղափառ ընտանեաց իրենք զիրենք հայ անուանելուն վրայ: Արգեօք չկան ուղղափառաց և նոյն իսկ մալիմանաց մէջ շատ մը ընտանիքներ որ ուղիղ գծով իջնան երկրին նախնի իշխողներէն, Գաղատացոցմէ, այն ատենուան մը Գաղղիացիներէն, էսքի ֆրանսիացի, ինչպէս. կ'ըսեն Անկիւրացիք: Տաճկաց արշաւանքին միջոց շատ տեղ բնակիչները գերութեան նախամեծար ընտրած պիտի ըլլան իրենց հաւատքին ուրացումը: Անկիւրիոյ Տաճիկները Անատոլի մէջ եղածներէն ամենէն աւելի լաւաբարոյ և կենակցելի կը սեպուին, որոնք մասամբ պիտի իջնան տաճկացած Յունագաղղիացիներէ: Իսկ որոնք որ պահած են իրենց հաւատքը, կ'երևի թէ քրիստոնէի ընդհանուր անուամբ և վշտաց հաղորդութեամբ մերձեցած են աս տեղուանքս արսորուած Հայերուն. կրօնից և արարողութեանց թեթիւ զանազանութիւնները բանի տեղ չդնելով խառնուած պիտի ըլլան ամուսնութեանց տուրեւս ուր և որ և իցէ դաշամբք, և վերջապէս բոլորովին ձուլուած իրարու հետ: Զարմանալի բան է որ մինչդեռ Սղանոսի մօտիկ գեղաւանին հայ ժողովուրդն պահած է ռամկավար հայերէնին դործածութիւնը, նոյն լեզուն բոլորովին անծանօթ է Անկիւրիոյ ուղղափառ Հայոց: Ասիկայ ալ աւելի փաստ մը չէ արդեօք որ հայ կոչման տակ բովանդակուած ըլլան այլևայլ տարերք, որ և նշանակէ ցեղուցեղ ազգ մը՝ որուն երաններուն մէջ թերեւ հայկական արիւնը չքալեր: Իսկ ուղղափառութիւնը հիմա խիստ զօրաւոր ըլլալով Անկիւրիա՝ ըսել չէ որ նոր ժամանակներս հոն մոցուած ըլլայ, այլ եպիսկոպոսին քով պահուած թըղթերուն համեմատ ժլ դարուն սկիզբը դոմինիկեան կրօնաւոր մը կըրցաւ Անկիւրիոյ մէկքանի ընտանիքները դարձնել 'ի ծէս միացեալ Հայոց. 1738ին արդէն 12,000 ուղղափառաց տուն կար

և անկից ետքը այս թիւս դադրած չէ շատնալէն :

Ջանազան պարագաներ կը բացատրեն այս հետաքննելի հասարակութե յատուկ երևոյթը և իր նորօրինակ բարքը որ շատ զարգացած է կամ թէ մերիններուն շատ աւելի կը նմանի քան թէ Անատոլի մէկալ քրիստոնէիցը : Անկիւրիոյ քրիստոնեայք նախ և առաջ իրենց բազմութեանը պատճառաւ տեսակ մը դիւրութիւն և ազատութիւն ձեռք ձգած են . մի և նոյն կէտին վրայ խիտ առ խիտ դառնուելով՝ թող չեն տըւած որ այլազգեաց բարքերը և օրինակները իրենց անցնին և աւելի դիւրաւ իրենց սեփական սովորութիւններ ստացած են : Այս բանիս մեծապէս նըպաստաւոր եղած է իրենց նաև Անկիւրիոյ Տաճկաց՝ Կեսարիա և Իկոնիոն եղածներէն աւելի բարեբարոյ ըլլալը : Սակայն այս ալ բաւական չէ . կը տեսնուին ուրիշ տեղուանք Հայեր որ գրեթէ բոլորովին ազատ են , Տաճկաց հետ մերձաւորութիւն չունին և անանկ սովորութիւններ կը պահեն որ մայիմաններուն աշխարհակալութեան ժամանակէն շատ աւելի հին են : Յայտնի կը տեսնուի որ Արևմտից մօտենալու և հին սովորութիւնները խորտակելու ջանք մը կայ . կրնանք ըսել որ եթէ այս վաճառականները Եւրոպա տեսած չեն և իրենց գործողութեանց պատճառաւ ուղղակի վերաբերութիւն ունեցած չեն իրեն հետ , անոնցմէ շատերը դացած են կամ անդադար կ'երթան Չմիւռնիա և Պօլիս բան գնելու և շահակից ընկեր ձարելու համար , և այսպէս աւելի կամ պակաս միջոցներով կը մերձենան Եւրոպացուց կամ Եւրոպացեալ բնիկ տեղացիներու . բայց բուն պատճառն այն է որ ասոնք ուղղափառ են և այս առումն համար զոր խնամով կը պահեն և իրենց պարծանքի նիւթ կը համարին՝ փափաք կ'ունենան ձեռուրէն եկածնուն չափ Արևմտեայց նմանելու , որոնց եղբայր կը համարին իրենք զիրենք հաւատոց միութե . իրենց համար ամէն Եւրոպացի , բայց ի Անգլիացուցմէ և Ա-

մերիկացուցմէ , ուղղափառ է , և փոխադարձաբար ամէն ուղղափառ քիչ շատ Եւրոպացի է . ասանկով իրենք զիրենք բոլորովին մեղմէ համարելով կը ջանան որ ըստ կարի տարբերուն զատեալնեղէն և մեղի նմանին : Անոր համար կէմը համակրութեամբ այն հեռաքնակ եղբայրներուն համար՝ որոնց վրայ անդադար կը խօսի իրենց հեա կղերը , կէմը ատելութեամբ ուրիշ քրիստոնէի հետ որոնց կենակից են , Անկիւրիոյ Հայերը կը նային որ կրցածնուն չափ նուազ արեւելցի երևնան : Բարեբաղդաբար այս նմանողութեան ոգին որ երբեմն չափազանցութեան կը տանի նոյն անպատեհութիւնները , նոյն բարոյական ապականութիւնները չծնանիր ինչ որ Տաճկներուն մէջ . նախ և առաջ այս Հայերը թերևս մեր կարծածէն աւելի մեղի մօտիկ են , և մտքէն անցընելու ատեն մեր անկիւրացի բարեկամներուն բնութիւնը և կերպարանքը , կարծեմ թէ ասոնք ազգականներ են որոնց ուրիշ բան չպակսիր բայց եթէ վկայական թուղթերնին , որպէս զի ընտանեաց մէջ մտնեն և ուրախութեամբ իրենց տեղերն առնուն : Սեպելով ալ որ ասոնք ամէնքը իրաւցընէ Հայկայ զաւակներ են , Հայերը անանկ բարձրագոյն ցեղէ մըն են որ Տաճիկներէն աւելի դիւրութեամբ կը թեքեն իրենք բնաւորութիւնները առանց հաւասարակշռութիւնը կորսնցնելու : Մերինն նման կրօնական հրահանգ մը պատրաստած է զիրենք մեր ճամբաներուն մէջ մտնալու և հօն յառաջ խաղալու արձակ համարձակ սկսեալ առաջին քայլափոխներէն . միով բանիւ , արտաքին զանազանութիւններէն դուրս՝ այլ քրիստոնեայ ժողովրդոց մէջ ընտանիքը միշտ մի և նոյն կերպով կազմուած է և նոյն հիմանց վրայ հաստատուած ինչ որ մեր մէջը , և իր զգացմունքները այնպէս զօրաւոր և խոր եղած են՝ որ նուաճման երկայն դարերու միջոց էրիկ մարդը միշտ ձգուած է ուժգնութեամբ դէպ ի ընտանեկան յարկը , այն թշուառութիւններէն և տառապանք

ներէն՝ որոնք վրան կը յարձրկէին տանը սեմէն անցնելուն և ոտքը փողոցը դնելուն պէս :

Ահա այսպէս կրնանք իմանալ թէ ինչպէս բարոյականը մնաս մը կրած չէ այս ընկերական սովորութեանց փոփոխութենէն, այս նոր ազատութենէն որ հաստատուած է էրիկ մարդուն և կնիկ մարդուն վերաբերութեանցը մէջ, թէպէտ սկզբան քիչ մը զօռար երևնայ մէկէն ՚ի մէկ հաւտալ ինչ որ պատուական եպիսկոպոսը և իր քահանայքը կ'ըսէին ուրախութեամբ սրտի իրենց հօտին վրայ : Ասոնց խօսքին նայելով մինչդեռ յոյն կանայք, բաց ՚ի մէկ քանի զարտուղութիւններէ որոնց վրայ խօսիլն աւելորդ է, շատ յարգ չեն ընծայեր ամուսնութեան սրբազան կապերուն, իրենց խոստովանութեան աղջկունքը ընդհակառակն ամէն ալ մէյմէկ պզտի պզտի սրբուհիներ են : Դիւրին է տեսնալը որ այս ուղղափառ ընկերութեան, մանաւանդ կանանց մէջ, կտոր մը կեղծաւորութիւն կը տիրէ : ... Գրեթէ երեսուն քահանայք կան տասուերկու հազար հոգիէ բաղկացած ժողովրդեան մը համար, որով քահանայից ազդեցութիւնը զօրաւոր է բոլոր տուններուն մէջ, և միայն առաւել կամ նուազ ջերմեռանդութեան քող մը վրանին ձգելով՝ Եւայի դստերը հոս ալ, ինչպէս ուրիշ տեղուանք, կրնան խածնել արգելեալ պտուղը : Խոստովանանքի շատ կը յաճախեն . երբոր կ'երթանք եպիսկոպոսը տեսնալու, գրեթէ ամէն անգամ նախասենեակը լեցուած կ'ըլլայ ծնրադիր կնիկներով՝ որ վարդարանը ձեռուրնին կը սպասեն իրեն խոստովանելու համար :

Անկիւրիա աւուրնի ուրեմն իրեն հայ լօգէօնները և տօն թիւանները, որոնք զեղեցիկ երիտասարդներ են լեցուն թուշերով, մեծ սևսրուկ աչուրներով, երկայն մազերով որոնք կը պահուրտին Դունիզի ֆէսի մը տակ, զոր նազելով մը գլխընուն մէկ կողմը կը ծռեն : ... Ուրիշ կողմանէ պակսութեանց և տկա-

րութեանց մէկքանի օրինակներէ զատ, որոնց մեծ մասը ծածուկ կը մնայ, Արևելք տեղ մը չեմ տեսած որ կանանց վիճակը Անկիւրիոյ ուղղափառներէն աւելի պատշաճ ըլլայ . ուրիշ տեղ մը չեմ տեսած որ տան մէջ աւելի աղէկ կենայ իր տեղը ու աւելի օրինաւոր ազդեցութիւն մը բանեցնէ, իրեն էրկանէն աւելի մեծարանք գտնայ, և տղոցմէն՝ աւելի յարգութիւն : Կէս ընտանեկան կէս կրօնական կարգ մը որ ուրիշ տեղ չտեսանք, ձեռնառու կ'ըլլայ հոս տեղ կնկան պատիւն աւելի բարձրացնելու, ըսել կ'ուզեմ մայրապետները (marchabets) կամ կուսանք : Հոս աղջկունք աւելի բազմաթիւ են քան թէ մանչ տղաք . շատ պատանիներ երկրին մէջ ապրուստ մը չկարենալով ճարել Պօլիս կամ ուրիշ տեղ կ'երթան ու խիստ ուշ կամ ոչ երբէք կը դառնան : Անոր համար շատ աղջիկներ ամուսնանալու յոյսերնին կտրելով յանձն կ'առնուն ամուրի վիճակը ուխտիւ մը, զոր կընորդեն տարուէ տարի ինչուան որ քառասունըհինգ տարեկան ըլլան . ան ատեն միայն աս ուխտս հաստատուն և մշտնջենաւոր կ'ըլլայ : Ընտանեաց Գրոշքեան Քոյրերը կ'ըլլան . իրենք կը հոգան հիւանդները, կ'օգնեն մօրերնուն տղաքը մեծցընելու համար, և թէ մեռնի կամ հիւանդանայ՝ տեղը կը բռնեն . շատ քիչ ընտանիքներ կը գտնուին որ չունենան այս իրենց նախախնամութիւնը, իրենց անձնանուէր և անչափարն դիր օգնականը . ասիկայ մեր չկարգուած պառաւաններուն պաշտօնն է, անգլիական վիպասանութեանց բարի հօրաքոյրները (spinster-aunt) :

Ուրիշ նկատմամբ որչափ ալ թեթեւ ըլլան Անկիւրիոյ ուղղափառաց ընկերութեան բարքը, այս կոյսերը իրենց վրայ խօսիլ չեն տար . երբոր մէկ տարեկան ուխտեմնին կը լմննայ, ազատ են ամուսնանալու . բայց աս ալ ցանցառ կը պատահի, որովհետեւ ասանկ վիճակի մէջ փոփոխութիւնը պատուաւոր բան չսեպուիր, և ուրիշները կը համարին զայն պարտու-

Թիւն պարկեշտութեան և զգայական բաղձանաց յաղթանակ: Քահանայ մը որ քսան տարուրնէ 'ի վեր հոս կը բնակի, ինծի ըսաւ որ միայն երկու կամ երեք մը լսած է որ այսպէս աշխարհք մտած ըլլան: Որոնց վրայ որ հոգևոր հայրերնին աւելի ապահով է թէ ըրածնուն վրայ ցաւ կամ զղջումն պիտի չըզգան, այնպիսիները կրնան երբեմն հրամանաւ եպիսկոպոսին քառասունհինգ տարին չլրացած մշտնջենաւոր ուխտերնին ընել: Խռովութենէն առաջ մեր քանի մը գաւառներուն մէջ, և մասնաւորապէս յՕվեաններ, մենք ալ ունէինք ասոնց նման աղջիկներ և կը ցաւինք բնաբարձ ըլլալնուն վրայ: . . .

Մայրապետներէն զատ Անկիւրիա կան ուրիշ հաւատաւորներ ալ որ Անաբատ Բիւթեան կարգէն են և եպիսկոպոսին խնամակալութեանը տակ կը բնակի՝ առանձին վանքի մը մէջ: Իրենց զլխաւոր պաշտօնն է աղջիկները հրահանգել, կարգալ, գրել ու կարել սորվեցնել, բայց հաւատաւորները շատ աւելի 'իչ են քան թէ մայրապետները, որ աւանց հայրենի տունը ձգելու կը նուիրեն իրենք զիրենք այս անձնամատոյց կենաց: Հիմկուհիմա միայն տասներջուս կուսանք կան:

Ետեալ Հայոց հասարակութիւնը, որ քիչուոր է և բաւական աղքատ, ուղափառներէն նուազ հետաքրքրելի է: . . . Սոսկական քահանայք կը կարգուին, վարդապետները, որոնցմէ կ'ընտրուին քարոզիչք և եպիսկոպոսունք՝ պարտական են ամուրի մնալու: Հայոցմէ շատը պզտի վաճառականութիւն մը կ'ընեն շուկան կամ իբրեւ ծառայ կը բռնուին: մէջերնին հարուստ ընտանիք մ'ալ չկայ: ամենէն աւելի ունեւորները Թոյներն են:

Մարկոս Արեւիոս ինքնակաշիւ թուոր ծերակոշտին առջին տոռաճ պատասխանը առ փոշոշիոս առեւակաշ, որ զինքը մեղադրեր էր ամենուն հետ ընտանոտքեամբ վարոշելուն ոչ կայսերական պատիշը չպահելուն համար:

Հարք համագրեալք և սրբազան ծերակոյտ, երեկ չուզեցի պատասխանել փուլուիոս ատենակալին, վասն զի զհերուն պատճառաւ ուշացեր էինք, ու ինծի երեցաւ ալ որ պէտք չէր մէկէն իր խօսքին պատասխան տալ: Ով որ մէկէն ամէն բանի կը պատասխանէ, խոհեմութիւն քիչ ունենալը կը ցուցնէ: Խոհեմ մարդը չունի նոյն համարձակութիւնը պատասխան տալու, ինչ որ տգէտները ունին հարցմունք ընելու: վասն զի հարցմունքը տգիտութենէ առաջ կու գայ, իսկ պատասխանը պէտք է խոհական խորհրդով տրուի: Իմաստնոց բանը գէշ կ'ըլլար, թէ որ պարտըկան ըլլային տգէտ ու անզգամ մարդկանց ամէն խօսքին պատասխան տալ, որոնք շատ անգամ նեղութիւն տալու համար հարցմունքներ կ'ընեն: մտքերնին փորձել է զմարդը քան թէ բան սորվիլ: Իմաստունները պէտք է չիմանալու զարնեն վարպետ խօսքերով: վասն զի խոհեմ մարդը աւելի պէտք է լսէ, քան թէ խօսի: աւանջը բաց՝ լեզուն գոց պէտք է ըլլայ: Աս քիչ բանը սորվեցայ 'ի Հռոդոս, 'ի Նէապոլիս, 'ի Կապուա, 'ի Տարենտոն: ամէն վարպետներս ինծի կ'ըսէին՝ որ մարդս պէտք է ուսում սորվի, որպէս զի անզգամ ու անկարգ մարդկանց հետ գլուխ ելլէ: վասն զի գիտութիւնը ուրիշ բանի պիտի չծառայէ՝ բայց մարդու վարքը ուղղելու ու լեզուն բռնելու: Առաջուց կ'իմացընեմ որ ինչ որ աս ատենը պիտի ըսեմ՝ ատելութեան ու թշնամութեան համար չէ, այլ միայն իմ իշխանութեանս վերաբերեալ գործքիս համարը տալու: